

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ РЯТУВАЛЬНИКІВ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто особливості праці фахівців рятувальних підрозділів в екстремальних умовах, вплив негативних факторів на ефективність їх працездатності.

Ключові слова: надзвичайні ситуації, екстремальні умови, фахівці рятувальних підрозділів, психологічні особливості діяльності.

В статье рассмотрены особенности работы специалистов спасательных подразделений в экстремальных условиях, влияние отрицательных факторов на эффективность их трудоспособности.

Ключевые слова: чрезвычайные ситуации, экстремальные условия, спасатели, психологические особенности деятельности.

In the article the features of professional rescue teams under extreme conditions, the impact of negative factors on the effectiveness of their disability.

Key words: Extraordinary situation, extreme conditions, rescuers, psychological features activities.

Постановка проблеми. Під час ліквідації надзвичайних ситуацій перед рятувальниками ставляться складні завдання, вирішувати які доводиться, як правило, в екстремальних умовах.

Руйнівні дії при стихійних лихах у деяких випадках можна порівняти здебільшого з такими, що мають місце в районах воєнних дій. Природно, й поведінка багатьох людей у таких екстремальних ситуаціях суттєво змінюється й потребує у більшості випадків втручання професійних психологів, медиків.

Виконання завдань рятувальниками з психологічної точки зору характеризуються присутністю і негативним впливом на психіку людини широкого спектру несприятливих, дискомфортних і загрозливих факторів. Спеціалісти, які направляються в зони надзвичайних ситуацій для виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, підлягають не тільки фізичній загрозі особистому здоров'ю (життю), але й значному ризику виникнення нервово-психічних розладів, психічних дезадаптацій і стресових станів. Останні нерідко стають причиною зривів у професійній діяльності, зниження працездатності, міжособистих конфліктів, порушень дисципліни, зловживання алкоголем, інших негативних явищ [1, 3].

Знання психологічних особливостей діяльності фахівців на нашу думку потребує більш глибокого вивчення з метою формування дієвих механізмів протидії

негативним проявам стресу та їх відстрочених наслідків які нерідко можуть проявлятися у посттравматичних стресових розладах тощо. Враховуючи зазначне, **метою** нашого дослідження є виявлення психологічних особливостей діяльності фахівців екстремальних професій та врахування їх при розробці комплексної системи підготовки фахівців рятувальних підрозділів до виконання завдань в екстремальних умовах праці й ефективного формування у них механізмів протидії негативним проявам травматичного стресу.

Аналіз останніх досліджень. Питання психологічної та психофізіологічної сутності трудової діяльності знайшли своє відображення в працях П.К. Анохіна, І.П. Павлова, І.М. Сеченова, А.А. Ухтомського та ін. Дослідження з психології праці та праці фахівців ризиконебезпечних професій в особливих та екстремальних умовах праці відображено в працях В.П. Зінченка, А.А. Крилова, Б.Ф. Ломова, В.Д. Небеліцина, Ю.П. Горго, Ю.Л. Трофімова, М.С. Корольчука, В.І. Осьодла, С.М. Миронця, О.Д. Сафіна, В.М. Крайнюк, О.В. Петренка, Г.В. Ложкіна та ін. [3].

Подібні елементи екстремальності притаманні представникам інших екстремальних професій: космонавтам, льотчикам, морякам, військовим, пожежним, піротехнікам, машиністам локомотивів, шахтарям тощо, які частково досліджені в працях багатьох вчених (В.І. Лебедев, 1989, 2001; М.В. Макаренко, 1992, 1995; М.С. Корольчук 1986, 1997;

В.І. Осьодло, 2001; Г.В. Ложкін, П.П.Криворучко, Г.С.Гребенюк, 1997; С.І. Яковенко, 1998; В.І. Лисенко 1999; С.М. Миронець, О.В. Тімченко, 2007; В.М. Корольчук, 2009).

Багато із перелічених професій присутні й у структурі МНС України, які мають споріднені особливості й специфіку праці (моряки, водолази, льотчики, сапери, зв'язківці, парашутисти, пожежні, автомобілісти, водії важкої гусеничної техніки, оператори ПЕОМ та багато інших, які в системі Оперативно рятувальних служб виконують функції забезпечення рятувальних та інших невідкладних робіт. Особливості діяльності фахівців цих професій у своїй більшості досліджені радянськими, українськими та зарубіжними вченими.

Проте, проблема психологічної готовності рятувальних підрозділів до дій в екстремальних умовах, зокрема щодо формування стабільної працездатності у структурних підрозділах МНС України залишаються малодослідженою, про що свідчить статистика травмування, та захворюваності фахівців, рівень плинності кадрів тощо. Це по'язано перш за все із стрімким розвитком новітніх технологій, нових досягнень науки і техніки наряду із застарілістю старих, які залишилися у спадок Україні від колишнього радянського устрою, нагромадження великої кількості екологічних проблем, низьким рівнем соціальної захищеності особового складу тощо.

Отже аналіз останніх наукових досліджень у сфері рятувальної справи, свідчить, що недивлячись на деяку спорідненість професії рятувальника з іншими професіями подібного класу, ця професія має свою специфіку й особливості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес праці рятувальників характеризується високим нервово-психічним напруженням і мобілізацією вольових зусиль при високому темпі діяльності в умовах дефіциту часу, недопущення виникнення помилкових дій, дефіциті інформації, за цими ознаками такий тип діяльності відносять до екстремального з елементами надекстремального [2].

Темп діяльності рятувальників під час ліквідації наслідків НС може наблизитися до граничних можливостей людини. Це потребує більшого напруження уваги, пам'яті, мислення, емоційної стійкості, мобілізації волі і призводить до скорочення психофізіологічних резервів організму людини. Домінуючими є моторно-вольові якості особистості.

Необхідно враховувати, що досвідчені рятувальники мають більш широкі можливості для переробки додаткової інформації, ніж менш досвідчені, в яких на фоні стресових ситуацій з'являються порушення регуляторних функцій. У результаті цих впливів (екстремальні фактори і висока інтенсивність діяльності) можуть настати зрив та загальне зниження стійкості, особливо психічних і психомоторних функцій.

Під час виконання завдань за призначенням працю рятувальників можна прирівняти до тяжкої (надтяжкої) фізичної праці, яка в більшості випадків виконується під впливом різноманітних фізичних та психічних чинників.

Однією з її особливостей є перенесення великих фізичних навантажень під час виконання завдань за призначенням та великою кількістю енергозатрат.

До особливостей професійної діяльності спеціалістів рятувальних підрозділів відноситься виражена психічна напруга, яка діє під час усього часу виконання завдань у зоні надзвичайної ситуації.

Найбільш типовими причинами її виникнення є висока відповідальність за роботу, що виконується, дефіцит часу й інформації (або надлишок) для прийняття рішення, дія перешкод, вплив несприятливих умов життєдіяльності, міжособиста несумісність, соціально-психологічна й сенсорна ізоляція (Ю.М. Стенько, 1978; І.А. Сапов, А.С. Солодков, 1981; Г.Л. Апанасенко, 1995).

Суттєвий вплив на успішність професійної діяльності рятувальників чинять соціально-психологічні чинники. Перед усім – це міжособисті відносини, які залежать від спільних інтересів у групі, від індивідуально-психологічних особливостей особового складу. Актуального значення набувають проблеми відчуття небезпеки,

великого фізичного та емоційного навантаження, обмежені можливості зняття емоційної напруги, ризику (Г.А. Броневицький, 1984; Л.Ф. Железняк, 1989; М.С. Корольчук 1997, 2002; В.І. Лебедєв, 1989; С.М. Миронець 2007; О.В. Тімченко 1997, 2007; А.С. Куфлієвський, Л.А. Перелигіна, В.Є. Христенко 2008 та ін.).

Відомо, що надійність та ефективність професійної діяльності рятувальників визначаються рівнем їх працездатності.

На наш погляд, найбільш повне визначення працездатності запропонували В.П. Загрядський і А.С. Єгоров (1973), які працездатність тлумачать, як здатність людини здійснювати конкретну трудову діяльність у межах заданих лімітів часу і параметрів ефективності праці. На нашу думку, таке визначення досить універсальне та може бути використано для оцінки працездатності фахівців рятувальних підрозділів.

Таким чином, професійна працездатність фахівців рятувальних підрозділів розглядається нами як властивість особистості, яка базується на психофізіологічних можливостях організму, формується під впливом ендогенних і екзогенних (екстремальні ситуації, психофізіологічна корекція) факторів і виявляється у функціональній здатності особистості за певний відрізок часу виконувати професійну роботу на рівні, що відповідає вимогам спеціальної діяльності і з належним рівнем надійності.

Будь-яка професійна діяльність завжди регламентована чіткими завданнями, алгоритмом технологічних операцій і відбувається в конкретних параметрах. Тому, характеризуючи рівень цієї здатності показниками ефективності діяльності, необхідно враховувати всю сукупність показників, а не тільки продуктивність або тривалість роботи, бо основу працездатності людини складають спеціальні знання, уміння й навички, певні психофізіологічні (особливості перцепції, пам'ять, увага та ін.), фізичні (сила, швидкість, витривалість), фізіологічні (діяльність найважливіших систем організму), а також характерологічні (цілеспрямованість, наполегливість) та інші якості індивідуума [1].

С.М. Миронець [2] досліджуючи природу виникнення негативних психічних станів рятувальників під дією екстремальних факторів НС відзначає, що у рятувальників під час виконання завдань за призначенням найчастіше спостерігаються такі стани, як збудження, почуття втоми, страх (жах), фрустрація, зумовлені порушенням розумових процесів, емоційних реакцій та реакцій на рух. У людей, що потрапляють в екстремальну ситуацію, мимоволі вмикаються механізми психологічного захисту, що відображається у різних типах реагування. Таке реагування, як правило, ґрунтується на попередньому досвіді подолання скрутних життєвих ситуацій. У перші години й добу після катастрофи у людей, включаючи постраждалих, виникають такі реакції, як збудження, що проявляється підвищеною напругою, вразливістю, тривогою і переростає в страх та панічний стан; загальмованість, яка проявляється зниженням емоційної активності, а у деяких людей – ступорозним станом. Можливі й перехідні реакції – розгубленість, здивованість, непевність, істерика.

В окремих випадках виникає стан фрустрації – пригніченість і напруженість, зумовлені сприйняттям перешкод як нездоланих. Поведінка таких людей спрощується, стає примітивною та нелогічною, можливі прояви агресивності. Все це призводить до немотивованих учинків та дій. Виникнення й тривалість такого стану залежить від особистого сприйняття екстремальної ситуації, підготовленості людини до надзвичайних впливів, типу реагування на стрес [2].

Дослідження діяльності військових фахівців в екстремальних умовах проведені (М.В. Макаренком, 1992; М.С. Корольчуком, 1979, 1985, 1991, 1996, І.А. Саповим, О.С. Солодковим, 1986; Г.В. Ложкіним, 1997, С.І. Яковенком, 1998; В.І. Лисенком 1999; О.В. Тімченком, 1997, С.М. Миронцем, 2007; В.М. Корольчук, 2009), свідчать, що негативні фактори навколишнього середовища, швидка зміна клімато-географічних умов, часових поясів, біологічних ритмів при діях за призначенням також істотно впливають на організм людини, обумовлюють зниження психофізіологічних показників і працездатність в цілому

Одними із основних факторів, що можуть впливати на працездатність рятувальників може бути велике фізичне навантаження, що призводить до швидкого втомлення та перевтомлення. Тоді як втомлення – це явище нормальне і попереджувати необхідно не втомлення, а перевтомлення. Перевтомлення – це стан організму на межі паталогії, яке розвивається під впливом тривалості та невпинної роботи в стані втомлення або тоді, коли регламентуючий відпочинок між циклами роботи є недостатнім для відновлення й зберігаються об'єктивно – суб'єктивно ознаки втомлення, а в професійній діяльності з'являються грубі помилки в роботі. Таким чином перевтомлення з'являється завжди в разі порушення режиму праці й відпочинку, що супроводжується відчуттям стомлення вже перед початком роботи, об'єктивно – зниженням якісних та кількісних показників в роботі з різким зменшенням рівня безпеки діяльності (наявність помилок професійної діяльності) і збільшення періодів у динаміці працездатності [5].

Професійне середовище має в собі природні елементи (метеорологічні і кліматогеографічні фактори тощо), технічні елементи (об'єкти та системи технічного забезпечення тощо), соціальні елементи (робота в групі, працівники забезпечуючих служб тощо). Взаємодія фахівця аварійно-рятувального підрозділу (АРП) як суб'єкта праці і його профсередовища може бути порушена у зв'язку з непередбаченими змінами в кожному зі згаданих вище елементів. При цьому безпомилкова діяльність рятувальників визначається адекватністю їх дій до змін профсередовища і можливостями їх психофізіологічних резервів.

Розподіл і переключення уваги прямо залежні від проходження нервових процесів і відбуваються як за загальною схемою, так із врахуванням екстрених змін обставин. При цьому оцінка важливості цих змін і подальше прогнозування дій за обставинами завдання міркування, тому до швидкості перебігу процесів міркування повинні бути підвищені вимоги (при професійному відборі, формуванні аварійно-рятувальних загонів). Важлива

також аналітична функція мислення – критичність, самоконтроль. Крім того, увага має приділятися емоційно-вольовим якостям особистості (сміливість, ініціативність, самовладання, цілеспрямованість, витривалість тощо).

Враховуючи особливості праці при діях за призначенням, підвищуються вимоги до оперативної пам'яті, тому що кожен потік інформації може бути актуалізований в будь-який момент часу з точним відображенням події.

Встановлено, що має значення і стійкість до втоми зорового і слухового аналізаторів, пов'язана з силою збуджувального і гальмівного процесів. Безперервний потік інформації й сигналів або їх відсутність вимагає від фахівця сенсорної стійкості та стійкості до сенсорної депривації (А.С.Новицький, 1996).

Особливо важливою є спроможність фахівця АРП швидко виробляти нові і перебудовувати уже набуті навички та вміння (активна психомоторика), правильну просторову й часову уяву (згідно з обставинами діяльності); наявність позитивних комунікативних якостей (доброзичливість, вміння вступати в контакт і таке інше) і стеничної реакції на небезпеку, вміння заглушити біологічне відчуття страху без надмірного підвищення емоційної напруженості.

Необхідно формувати у фахівців рятувальних підрозділів позитивну мотивацію до своєї праці і настанову, спрямовану на професійну діяльність; в повсякденній діяльності підтримувати стиль змагання, запобігати тенденціям до збудженості і нервозності (неврівноваженості) через дрібні негаразди їх, праці.

Враховуючи особливості праці при діях за призначенням, підвищуються вимоги до фізичної підготовленості фахівців, особливо до такої якості, як витривалість. Доцільним ми вважаємо проведення фізичної підготовки за схемами швидко-силових програм для досягнення необхідного рівня тренуваності.

Такі психофізіологічні аспекти надають змогу зробити висновок, що рятувальник повинен мати високу фізичну підготовленість і витривалість, сильний тип

Питання психології

нервової системи, потенційно високу професійну працездатність, стійкість до втоми, високу загальну неспецифічну стійкість організму, зокрема, до гіпоксії, зміни та коливань барометричного тиску, зміни температури середовища, - що ми пропонуємо враховувати при проведенні професійного відбору, формуванні рятувальних підрозділів МНС України.

ВИСНОВКИ

1. Розглянуті психофізіологічні особливості професійної діяльності рятувальників та їх вплив на працездатність фахівців, зумовлюють специфічні вимоги до стану здоров'я й психофізіологічних якостей кандидатів на вступ до аварійно-рятувальних формувань МНС України.

Постійне вдосконалення військової техніки й ускладнення умов ведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, зумовлюють, на нашу думку, постійне підвищення професійних вимог до професії рятувальника.

2. Система психологічного забезпечення професійної діяльності рятувальників, на нашу думку, має бути

спрямована на формування, підтримку та відновлення оптимальної працездатності рятувальників, мати свої завдання, принципи, етапи, методи управління та включати: заходи та засоби, які можуть застосовуватись, як правило під час виконання завдань за призначенням - психологічну діагностику, психологічну допомогу, психологічне супроводження професійної діяльності та заходи і засоби, які можуть застосовуватись ще до початку діяльності, - професійний відбір, психологічну підготовку, (впливи), інженерно-психологічні аспекти комплектування робочого місця та заходи психологічної реабілітації рятувальників після виконання завдань в екстремальних умовах.

Актуальність проблеми психологічного забезпечення професійної діяльності визначається впровадженням в комплекс заходів психологічного забезпечення професійної діяльності рятувальників надійних механізмів формування психологічної стійкості до стресу та попередження його негативних наслідків.

Література

1. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Ельга, Ніка - Центр, 2003. - 400 с.
2. Миронець С.М. Психологічні особливості професійної діяльності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України // Вісник. Збірник наукових статей Київського міжнародного університету. Серія: Педагогічні науки. Психологічні науки. Випуск 1. - К.: Правові джерела, 2002. - С. 228 -239.
3. Миронець С.М. Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації. Монографія. / Миронець С.М., Тімченко О.В. / - К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2008. - 232 с.
4. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях. - М.: Политиздат, 1989. - 304с.
5. Яковенко С.І. Соціально - психологічна допомога при надзвичайних ситуаціях та критичних інцидентах. Монографія. /Яковенко С.І., Лисенко В.І./ - К.: Центр соціальних експертиз і прогнозів Інституту соціології НАНУ, 1997. - С.75